

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۲۶
تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۱۰/۲۳

ملیحه محسنی^۱، علی زمانی فرد^۲

رهیافتی بر خوانش روابط اجتماعی در بافت تاریخی بررسی موردی: گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان^۳

چکیده

تاکنون غالب رویکردهای حفاظت از بافت‌های تاریخی ایران معطوف به ویژگی‌های کالبدی بوده است. این در حالی است که در طول حیات و تداوم شهرهای تاریخی، فضاهای تاریخی با وجود ارزش‌های ملموس و ناملموس برآمده از ساختارهای کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی رشد و رونق یافته‌اند. در این پژوهش روابط اجتماعی به عنوان یکی از عوامل سازنده بعد اجتماعی که خود جزئی از میراث ناملموس و نیازمند حفاظت تلقی می‌شود، عامل پویایی مؤثر بر کالبد و اثرپذیر از کالبد و فرهنگ در نظر گرفته شده است که با افزایش نیروی محرکه درونی در چارچوبی تعریف شده می‌تواند در حفاظت داخلی مؤثر واقع شود. لذا شناخت مصادیق روابط اجتماعی گذشته و اکنون و چگونگی احصا و خوانش آن به عنوان اهداف این پژوهش تعریف شده‌اند. گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان به عنوان یکی از فضاهای عمومی بستر بررسی روابط اجتماعی بوده است. این پژوهش ترکیبی از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است. مصادیق کلی خوانش روابط اجتماعی و شاخص‌های رفتاری از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و نظر محققان در حوزه جامعه‌شناسی شهری دریافت شده است. مصادیق روابط اجتماعی گذشته با رویکردی زمینه‌گرا از طریق مصاحبه با ساکنان قدیمی و مطالعات تاریخی شناسایی شده است. مقایسه این مصادیق با روابط اجتماعی کنونی که از طریق مصاحبه با ساکنان و مطابقت دادن فضاها و عناصر کالبدی در نقشه‌های تاریخی و حال و روابط اجتماعی در آنها به دست آمده به شناسایی تغییرات منجر شده است. این اقدامات سبب نیل به نتایجی همچون پیشنهاد شیوه برداشت روابط اجتماعی در محیط‌های شهری تاریخی، ساخت چارچوبی جهت خوانش روابط اجتماعی در بافت‌های تاریخی، درک محیط ساخته شده و تأثیرات آن بر روابط اجتماعی و غیره شده است.

کلیدواژه‌ها: روابط اجتماعی، برداشت روابط اجتماعی، خوانش روابط اجتماعی، بافت تاریخی، کاشان، گذر آقا بزرگ.

^۱ کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران
E-mail: mohseni.m125@gmail.com

^۲ استادیار گروه مرمت و حفاظت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران
(نویسنده مسئول مکاتبات)

E-mail: zamanifard@art.ac.ir

^۳ مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد ملیحه محسنی در رشته مرمت و حفاظت بناها و بافت‌های تاریخی با عنوان «طرح احیای گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان با تمرکز بر ارتقای روابط اجتماعی» است که با راهنمایی دکتر علی زمانی فرد در دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر به انجام رسیده است.

مقدمه

به طور مشخص روابط اجتماعی^۱ ارتباط و وابستگی متقابل انسان‌ها و جهت‌گیری رفتاری آنها است (Weber, 1973, 567). هسته اصلی مطالعات جامعه‌شناسی، روابط اجتماعی است. در تعریف جامعه‌شناسان اهمیت خاص روابط اجتماعی از دو بعد نیاز و وسیله ارضای نیاز مشخص است (رفیع‌پور، ۱۳۸۰، ۷۳؛ Maslow, 1943). همچنین آنان بر این عقیده استوارند که بسیاری از علایق و ارزش‌های ما در نسبت با دیگران یعنی در روابط اجتماعی معنا پیدا می‌کند (رفیع‌پور، ۱۳۸۰، ۴۵). روابط اجتماعی (یا جمعی) افراد جامعه (نظیر روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ...) جزئی از سازوکارهای اصلی تکوین رفتارهای اجتماعی و عوامل اصلی پویایی و تحول اجتماعی و حساسیت نسبت به محیط اطراف به حساب می‌آید. در پی داشتن روابط اجتماعی افقی^۲ می‌توان انتظار داشت سلامت و بهزیستی افراد (لینچ، ۱۳۸۱، ۱۵۵) تأمین شود، حس تعلق به محل زندگی (میرهادی، ۱۳۹۱)، اعتماد، امنیت، عدالت، مشارکت اجتماعی (سرناء، ۱۳۶۲، ۶۲؛ فوکویاما و دیگران، ۱۳۸۵، ۵۲۰)، توسعه سرمایه اجتماعی (فیلد، ۱۳۸۵، ۶)، رضایت از زندگی (غفاری و امیدی، ۱۳۸۸، ۵)، انتقال و مبادله اطلاعات، حفاظت از کالبد و فضا و غیره به وجود آید.

هرچند بهره‌گیری از نیروی اجتماعی جهت حفاظت از محیط زندگی و تعمیرات دوره‌ای قدمتی به درازای ایجاد اولین سرپناه نزد بشر داشته، اما روابط اجتماعی و تأثیر آن بر حفاظت بافت‌های شهری در ایران کمتر بررسی شده است. این موضوع در تکامل تدریجی اندیشه‌های جهانی مورد تأکید قرار گرفته است. روابط اجتماعی که به عنوان عاملی جهت خلق، حفظ، انتقال سنت‌های شفاهی از طریق افزایش مرادوات اجتماعی بین افراد و در نتیجه به عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها در بین رفتارهای انسانی شناخته می‌شود، خود به عنوان میراث ناملموس بافت‌های شهری تاریخی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار و ضرورت حفظ، احیا و ارتقای آن مورد تأکید و توجه فعالان حوزه میراث شهری قرار گرفته است. در رویکردهای جهانی موجود در زمینه حفاظت و مرمت شهری، روابط اجتماعی به عنوان یکی از عوامل سازنده سرمایه اجتماعی مطرح شده است، بدین معنا که جوامع بومی با کسب توانایی درک مشکلات و مسائل و بیان آنها، دریافت انگیزه جهت واکنش به فضایی وسیع‌تر از فضاهای خصوصی خود و ارتقا و بهبود وضعیت ذهنی و روحی قدرتی جهت خودترمیمی، توسعه، رشد و انسجام درونی کسب می‌نمایند. تصمیم‌گیری در مورد بافت‌های تاریخی که ارزش‌های ملموس و ناملموس آن غیرقابل جایگزین هستند، اهمیت توجه به تمامی ابعاد را چندین برابر می‌سازد. لذا ارتقای جایگاه ارزشی اجتماعی در بافت‌های تاریخی به عنوان یکی از عوامل اثرگذار بر ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، کالبد و فضا و ... که خود نیز از ابعاد دیگر اثر می‌پذیرد، ضروری به نظر می‌رسد.

محله‌ها و فضاهای تاریخی تجلی‌گاه فرهنگ‌ها، سنت‌ها و رفتارهای محلی و بستر ایجاد آنها از گذشته تاکنون است. گذرهای تاریخی همراه فضاهای پیرامون خود از جمله عناصر اصلی بافت‌های فرهنگی و اجتماعی در ساختارهای شهری کهن هستند که به عنوان محور ارتباطی بین فضاها و بناهای خصوصی و عمومی، جایگاه ویژه‌ای در ایجاد روابط و تعاملات اجتماعی بین ساکنان و عابران داشته‌اند. در اکثر شهرهای تاریخی ایران گذرها نه تنها به عنوان فضای تردد روزانه بلکه به عنوان یک فضای عمومی شهری نقش اجتماعی و فرهنگی مهمی را در شهر و محله ایفا می‌کرده است. بخش مهمی از تغییرات و دگرگونی‌های معاصر در شهرهای تاریخی مستقیم و غیرمستقیم هویت، کاربری، کالبد و فضای این گذرها را به چالش کشیده و بر روابط اجتماعی ساکنان آن مؤثر بوده‌اند. بافت تاریخی کاشان انعکاس ملموس روابط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است که مثالی غز از فضاهای ارزشمند موجود در بافت‌های تاریخی به شمار می‌آید و با وجود تمامی تغییرات و دگرگونی‌های موجود در ساختار اجتماعی، کالبدی،

فرهنگی و... از آغاز قرن بیستم تا دهه‌های اخیر تا حدودی ارزش‌های خود را حفظ کرده است. گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان ضمن حفظ نقش ارتباطی دارای ویژگی‌های منحصر به فرد از جمله تعدد بناهای تاریخی ارزشمند چون مسجد و مدرسه آقا بزرگ، مقبره خواجه تاج‌الدین، آب‌انبار، فضاهای عمومی، نیمه‌عمومی و نیمه‌خصوصی مجاور گذر، میزبانی از طیف‌های مختلف مراجعان، دارا بودن نقش پیونددهندگی، پخش‌کنندگی، فرامحله‌ای و گاه مرکز محله‌ای است که آن را واجد ارزش جهت مطالعه نموده است. همچنین تغییرات صورت گرفته در ساختار گذر به علت خیابان‌کشی‌ها، تخریب‌ها و تغییرات احتمالی در طی سالیان متمادی، ضرورت شناخت روابط اجتماعی و تغییرات آن را نمایان می‌سازد. در این میان تاریخ شفاهی دستیابی به اطلاعات تاریخی در خصوص روابط و تعاملات اجتماعی که در طی زمان مغفول مانده، بازیابی وقایع، شناخت وجوه نامعلوم رویداد مورد نظر، یافتن تفسیرهای تاریخی جدید، افزایش محدوده شواهد تاریخی موجود، غور در ذهنیت راوی و استخراج اطلاعات مورد نظر و علل وقوع برخی تغییرات و حفاظت از اطلاعات ذهنی راویان - که میراث ناملوس گذشته را حمل می‌کنند - را ممکن می‌سازد (هاشمی، ۱۳۹۵).

پیشینه نظری

همچنان‌که یوکیلتهو معتقد بود مفاهیم و سیاست‌های حفاظتی در طول زمان در معرض تکامل مداوم است (Jokilehto, 2007, 2)، تبدیل واژه حفاظت به یک مفهوم ارزشی در گذاری تدریجی از مرمت کالبدی جهت تعمیر، ترمیم و ارتقای کیفیت فیزیکی بناها، فضاها و سپس در بافت شهری به حرکتی مستمر، دائمی و چندوجهی، به منظور بهبود وضعیت کالبدی، محتوایی و فضای بین‌ابنه، مجموعه شهر، توسعه، بهبود وضعیت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و غیره شکل گرفت. مقوله‌های غیرکالبدی و به‌نوعی ابعاد پنهان شهرها از حدود سال‌های ۱۹۶۰-۱۹۷۰ مورد توجه قرار گرفت که نخستین نمونه آن را می‌توان در منشور ونیز (۱۹۶۴) در ماده ۵ و ۶ با مفاهیمی چون تسهیل حفاظت از طریق اعطای کاربری اجتماعی به یادمان‌های تاریخی و حفاظت از محیط اطراف اثر جستجو کرد (The Venice Charter, 1964). از دهه ۱۹۷۰ مفاهیم مربوط به حفاظت شهری مهم شد (Jokilehto, 2007, 26). در این دوره توجه ویژه‌ای به حفظ ارزش‌های فرهنگی، تاریخی، زیبایی‌شناختی و اجتماعی صورت گرفت. این دوره را می‌توان سرآغاز توجه و تأکید بر ارزش‌های اجتماعی میراث و زمینه‌ساز تعمیم نگرش حفاظت از ارزش‌ها از مقیاس بنا به بافت دانست (حناچی و فدائی‌نژاد، ۱۳۹۰، ۱۹-۲۰). همچنین در این دهه بود که در احیا و ساماندهی ناحیه تاریخی به مسائل اجتماعی توجه و حل معضلات کالبدی تنها راه‌حلی موضعی و درمانی مقطعی شناخته شد (Balchin et al., 1988). همزمان با گرایش‌های کلی در زمینه حفاظت، بیان اندیشه‌ها در مورد بعد اجتماعی فضاها توسط جامعه‌شناسانی چون لوفور^۲، به مرور با اثرگذاری بر نظر طراحان شهری همانند هاروی^۴ و سوگا^۵ تأثیری شگرف در اندیشه‌های جهانی اعمال کرد. لوفور در سال ۱۹۷۱ فضا را محصولی ایدئولوژیک، سیاسی و بیان‌کننده و تولیدکننده روابط اجتماعی خواند. یکی دیگر از افراد مؤثر بر جلب توجهات به بعد اجتماعی و از بنیانگذاران مطالعات محیطی-رفتاری (EBS) فضاها، ایماس راپاپورت^۶ بود که در سال ۱۹۷۷ به بررسی روابط میان افراد و فضا پرداخت. او محیط فیزیکی (جغرافیایی) را به سه دسته محیط عملی^۷، ادراکی^۸ و رفتاری^۹ تقسیم کرد^{۱۰} (پرتوی، ۱۳۸۷، ۸۶-۸۷). وجه مشترک تمام این فضا در معنا یافتن و شدن از طریق مردم بود.

در سال ۱۹۸۹ سوگا از طریق تعریف فضا در سه سطح، اندیشه‌های لوفور را ارتقا بخشید و ابتدا فضا را مادی و کالبدی، در درجه بعدی وابسته و قابل فهم از طریق ادراک انسانی و سپس مرتبط با اجتماع و روابط

اجتماعی تعریف کرد. بدین ترتیب او فضا را مجموعه‌ای از روابط تعریف کرد که بین این سه گونه فضا برقرار است (Soja, 1989, 120-121). لوفور طی گذار اندیشه‌هایش در سال ۱۹۹۱ نظر خود را این گونه تکامل بخشید که فضا نه تنها از جانب مناسبات اجتماعی حمایت، بلکه تولید می‌شود (Lefebvre, 1991, 286). در دهه هشتاد تأکید بر اجتماع محلی و شهروندان در فرایند حفاظت و بازآفرینی به رسمیت شناخته شد. همچنین توقعات نسبت به کیفیت برنامه‌های بازآفرینی ارتقا یافت و جنبه‌هایی همچون افزایش اشتغال، کاهش فقر، محرومیت اجتماعی، پیش‌بینی تسهیلات اجتماعی و تمهیدات آموزشی مورد توجه قرار گرفت. در دهه نود تمرکز بر موضوع یکپارچگی و توجه به بعد اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی در حفاظت، موج جدیدی را در سیاست‌ها و برنامه‌ها به وجود آورد (حناچی و فدائی‌نژاد، ۱۳۹۰، ۱۹-۲۰). در اواخر قرن بیستم تأکید بر فضاهای عمومی، پیاده و طراحی فضاهایی شهروندگرا (Tibbalds, 1992) قدرت یافت. همچنین جایگاه بی‌سابقه‌ای به ارزش‌های اجتماعی در کنوانسیون اروپایی منظر^{۱۱} داده شد. این کنوانسیون معتقد بود منظر توسط جوامع ادراک می‌شود و بر زندگی جامعه و افراد اثرگذار و از نقش مشارکتی آنها اثرپذیر است (European Landscape Convention, 2000).

پیشینه روشی - محتوایی

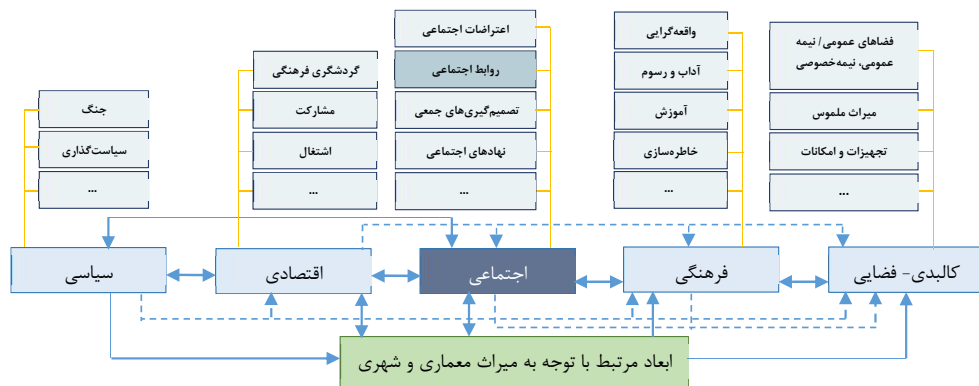
ایجاد زمینه جهت توجه به ابعاد اجتماعی و ارتباطات غیررسمی در فضاهای شهری را می‌توان به جیکوبز^{۱۲} نسبت داد که در کتاب *حیات و ممات شهرهای آمریکایی*^{۱۳} با تأکید بر ارتباطات غیررسمی بین ساکنان و بررسی جوانب اجتماعی - عملکردی خیابان‌ها، پیاده‌روها و پارک‌ها از روش مشاهده مستقیم و بدون واسطه کمک گرفت. او بر این عقیده بود که با به حداکثر رسیدن ارتباطات غیررسمی بین ساکنان در پیکره‌بندی محلات، میزان وقوع جرم کاهش می‌یابد، کودکان تحت نظارت بهتری قرار می‌گیرند و مردم نسبت به محیط فیزیکی پیرامون خود علاقه و رضایت بیشتری نشان می‌دهند (Jacobs, 1961). بدین ترتیب اثر او قرابت محتوایی و روشی با این پژوهش خواهد داشت. از دیگر محققانی که در این دسته‌بندی قرار می‌گیرد جامعه‌شناس وایت^{۱۴} (۱۹۸۰) است که در کتاب *زندگی اجتماعی در فضاهای شهری کوچک*^{۱۵} بر مبنای تجارب اجتماعی، به مطالعات اکتشافی و مبتکرانه از زندگی و رفتار مردم در چندین میدان و پارک نیویورک پرداخته است. مؤسسه PPS^{۱۶} پژوهش وایت را سنگ بنای بنیاد جنبشی عظیم در جهت تغییر شیوه طراحی و ساخت فضاهای عمومی دانسته است. اهداف مورد نظر او یافتن فضاهای کارآمد و ناکارآمد شهری، شناخت وضعیت فعلی، کسب تجربه از ویژگی‌های مبدل‌کننده فضاهای کارآمد و ناکارآمد، تبدیل فضاهای شهری به مکان‌های اجتماعی و تأمین مراکز اجتماعی پایدار در فرآیند ایجاد شهرهای انسان‌محور بوده است.

ابعاد اجتماعی در شهرهای تاریخی توسط هیلر^{۱۷} و هانسون^{۱۸} در کتاب *منطق اجتماعی فضاها*^{۱۹} در سال ۱۹۸۴ مورد بررسی قرار گرفت. آنها کار خود را بر پایه چیدمان فضایی^{۲۰} جهت توصیف و تحلیل پیکره‌بندی فضایی در نسبت با جامعه اقتصادی - اجتماعی منتشر کردند. بدین ترتیب که با ثبت حرکت پیاده و بررسی شبکه حرکتی، علل تغییرات در حضورپذیری افراد در فضاها و مسیرها را پیگیری کرده و تأثیر ترجیح مردم در استفاده از فضاها را حتی بر اقتصاد متذکر شدند. در سال ۱۹۹۳ هیلر و همکارانش (Hillier et al., 1993)، در نظریه حرکت طبیعی^{۲۱} خود، به بررسی رابطه میان الگوهای حرکتی در مقیاس محلی با دسترسی نسبی به خیابان‌ها پرداختند. نقدهای زیادی به این باور وارد شده که از جمله آنها

می‌توان به نظر بتی (Batty, 1998) اشاره کرد: تغییرات در جریان (حرکت) می‌تواند به سبب تغییرات حادث شده در هندسه و موقعیت خیابان باشد، پس این روش توانایی توصیف الگوهای حرکتی در ساختار محیط شهری در مقیاس محلی را ندارد. بلو و آدلر^{۲۲} (۱۹۹۸) از شبیه‌سازی خردمقیاس^{۲۳} جهت مدل‌سازی جریان عابران پیاده استفاده کردند و نشان دادند که این مدل‌ها الگوهای جریان بنیادی^{۲۴} قابل قبولی ایجاد می‌کنند. گل^{۲۵} از دیگر نظریه‌پردازان معاصر در حیطه مطالعه رفتار در فضای شهری است. او در کتاب زندگی در فضای میان ساختمان‌ها^{۲۶} کیفیت شهر را در خلق موقعیت‌های روزمره با عملکرد درست و فراهم نمودن لذت و خوشی در فضاهای شهری خوانده است (Gehl, 1987) و برای مطالعه و شناخت تعامل فضاها و زندگی شهری در کتاب چگونه زندگی همگانی را مطالعه کنیم؟^{۲۷} (Gehl & Svarre, 2013)، بر حضور در فضاهای شهری و اهمیت مشاهده دقیق با چشم غیر مسلح، شمردن، تهیه نقشه رفتاری^{۲۸}، ترسیم حرکت، پیگرد، ردگیری، عکس‌برداری و یادداشت روزانه به‌عنوان مهم‌ترین ابزار شناخت محیط تأکید دارد. همچنین طرح پرسش‌هایی چون چه تعداد، چه کسی، کجا، چه چیزی، چه مدت (زمان) در فضا را مؤثر می‌داند. ضمن آنکه معتقد است زمینه و ویژگی‌های محلی مهم‌ترین مسئله در تعیین روش، ابزار، چگونگی و زمان انجام مطالعات است. در ایران حسین بحرینی بر فضاهای عمومی و شناخت مطالعه رفتار مردم در فضاها قبل از مرحله طراحی شهری تأکید کرده و در کتاب تحلیل فضاهای شهری (۱۳۹۳)، به تهیه نقشه رفتاری دقیق در برخی میدان‌های شهر تهران مبادرت نموده است. تاریخ شفاهی بخش مغفول‌مانده در پژوهش‌های مربوط به تاریخ معماری است و بیشتر توجه پژوهشگران تاریخ محلی و شهری در جوامع شهری و شهرهای بزرگ را به خود جلب نموده است. هاشمی (۱۳۹۵) اولین تلاش‌ها جهت گردآوری تاریخ شفاهی را متعلق به جو گولد^{۲۹}، نویسنده آمریکایی در سال ۱۹۱۷ دانسته که در آن جریان عادی زندگی روزمره عامه مردم به تصویر کشیده شده است و پس از آن موضوع اصلی به حاشیه رانده شده و گرایش‌ها از زندگی مردم به سمت افراد خاص متمایل شده است. در ایران تلاش‌های مؤسسه آستان قدس رضوی در این حیطه، تاریخ شفاهی بیرجند، گناباد و خواف را خلق کرده است.

چارچوب نظری: از روابط اجتماعی تا حفاظت شهری

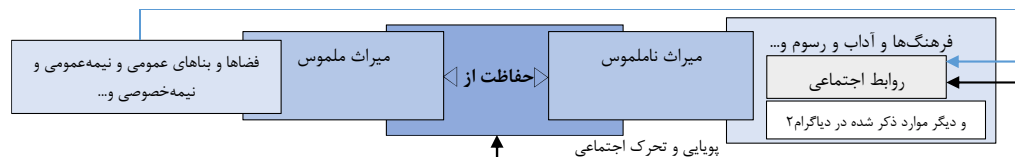
تعریف‌های متنوعی درباره روابط اجتماعی و انواع آن در جوامع بشری مطرح است که می‌توان آنها را به سه دسته روابط متقابل فردی ساده^{۳۰}، متقابل فردی متمرکز^{۳۱} و جمعی^{۳۲} تقسیم نمود. مجموع این سه نوع رابطه، کلیتی از روابط اجتماعی مورد نیاز کل افراد جامعه مورد بحث در این پژوهش را به وجود می‌آورد و شکل‌گیری سازمان‌های گوناگون در جامعه نظیر نیاز به مواردی چون امنیت اجتماعی، دفاع اجتماعی، خدمات درمانی، آموزشی و اقتصادی را فراهم می‌سازد (گلابی، ۱۳۷۱، ۵۳-۵۴). روابط اجتماعی به‌عنوان یکی از زیرمجموعه‌های ارزش‌های اجتماعی^{۳۳} که خود جزئی انکارناپذیر از جنبه‌های ناملموس^{۳۴} میراث خوانده می‌شود، مطرح است. ارزش‌ها و ابعاد اجتماعی موجود در هر جامعه طیف متنوعی از لایه‌ها را شامل می‌شود که رابطه اجتماعی یکی از بخش‌های آن است (شکل ۱). ارزش‌های اجتماعی در مبانی جامعه‌شناسی هنجارها و معیارهایی سزاوار و شایسته خوانده می‌شوند که اعضای یک جامعه به آنها دلبسته‌اند و می‌کوشند رفتارشان را با الگوهای ساخته شده از این ارزش‌ها مطابق سازند. حتی ارزش‌های شخصی افراد، ارزش‌های اجتماعی محیط فرهنگی را بازتاب می‌دهند که شخص در آن جامعه‌پذیر شده است (نیک‌گهر، ۱۳۶۹، ۳۰).

شکل ۱. جایگاه روابط اجتماعی در توجه به میراث شهری

ارزش‌های اجتماعی می‌توانند برای محیط محلی ایجاد حساسیت و علاقه نمایند که نتیجه آن، نگهداری و تعمیر بافت در یک ذخیره میراثی خواهد بود. اگر این همبستگی و قدرشناسی اجتماعی وجود نداشته باشد، حفاظت کارایی چندانی نخواهد داشت. علاقه مردم عادی همیشه نیروی محرکه جنبش‌های رفاه شهری نیز بوده است (فیلدن، یوکیلهتو، ۱۳۸۲، ۴۶). ارزش‌های کلیدی اغلب با هویت گروهی، تقویت پیوندهای اجتماعی و حمایت از حس محله‌ای ارتباط دارد. این خصوصیات به نوبه خود به عواملی چون مشارکت و کنترل محله‌ای، خودکفایی، ثبات اجتماعی و فضاهایی که روابط اجتماعی غیررسمی را تسهیل می‌کنند مربوط می‌شوند (لینچ، ۱۳۸۱، ۴۸۲-۴۸۳). در نظر داشتن این نکته که در گذشته روابط اجتماعی مستحکم میان مردم، جزء ارزش‌های جامعه محسوب می‌شده و عاملی جهت حیات و سرزندگی اجتماعی بوده است، از اهمیت خاصی برخوردار است. در واقع نوعی اتحاد در محلات وجود داشته که حتی در مواقع لزوم سبب رفع بسیاری از خلل و نقایص دیگر در جریان زندگی می‌شده است.

مرمت و حفاظت شهری به عنوان فعالیتی آگاهانه ضمن انتقال ارزش‌های کالبدیافته در مکان و ارزش‌های معنوی مستتر - که در اینجا رابطه اجتماعی در گذشته منظور است - وظیفه دارد تغییرات و ارتباط عوامل مختلف و تأثیر تصمیمات حفاظتی را لحاظ کرده، مورد شناسایی و پایش قرار دهد (شکل ۲).

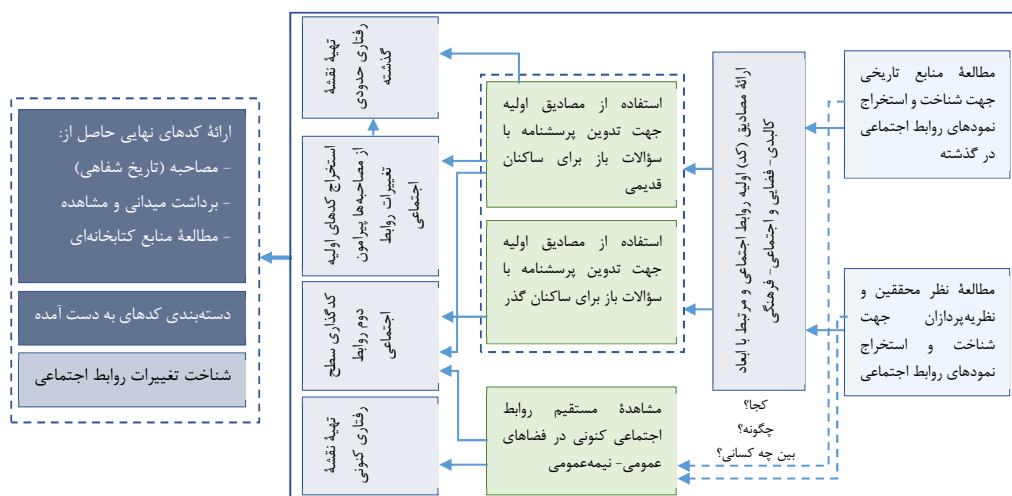

شکل ۲. رابطه میان حفاظت و روابط اجتماعی

روش‌شناسی

بررسی و دستیابی به اطلاعات و مصادیق روابط اجتماعی در حوزه میراث ناملموس و تأثیرات متقابل بر/ از فضا و کالبد شهر و عوامل اجتماعی و فرهنگی، پژوهش پیش‌رو را در قالب مطالعات کیفی قرار داده است. در این پژوهش به دلیل وجود مصادیق، تعاریف، دسته‌بندی و اشکال بروز متنوع روابط اجتماعی، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی گسترده ضروری بوده است. سفرنامه‌ها، مطالعات تاریخ اجتماعی ایران، خاطره‌نویسی‌ها جهت دریافت مصادیق اولیه از نمود ظاهری و درونی رابطه اجتماعی و دسته دیگر مطالعات در قالب بررسی نظر محققان و نظریه پردازان اجتماعی-شهری جهت دریافت مصادیق اولیه

مورد بررسی قرار گرفته است. از این موارد جهت تهیه پرسش‌نامه با سؤالات باز^{۳۵} استفاده شده است. گردآوری اطلاعات به صورت میدانی از طریق مشاهده مستقیم طی زمان‌های مختلف، ثبت اطلاعات به صورت یادداشت‌برداری در ۴۰ موقعیت و ساماندهی آن در جدول و سپس تهیه و ترسیم نقشه رفتاری اتفاق افتاده است. مشاهدات محققان در قسمت برداشت نقشه رفتاری به صورت غیرمشارکتی^{۳۶} و صرفاً به صورت ثبت مشاهدات بوده است. این نقشه به علت عدم اشراف بر کل گذر و محدودیت استفاده از دوربین فیلم و عکس‌برداری با هدف کمترین میزان تأثیرگذاری بر مردم و رفتارهای آنها کامل نیست، اما حدودی کیفی از اطلاعات را نشان می‌دهد. سایر اطلاعات میدانی از طریق مصاحبه‌های تعاملی^{۳۷} و نیمه‌ساختاریافته با ۳۰ تن از ساکنان گذر تاریخی آقا بزرگ و تعدادی از ساکنان قدیمی گذر شامل ۱۰ تن با سن بالای ۵۰ سال^{۳۸} و سابقه سکونت حداقل ۵۰ سال تهیه شده است. مصاحبه با این افراد در حوزه تاریخ شفاهی قرار می‌گیرد و به تهیه نقشه رفتاری حدودی گذشته، استخراج کدها، مصادیق روابط اجتماعی و همچنین تغییرات به وجود آمده در روابط منجر شده و مصاحبه‌ها با ساکنان بیشتر وضعیت روابط کنونی را دنبال کرده است. بدین ترتیب مصاحبه‌ها از نوع شناخت‌سنجی (روابط اجتماعی در گذشته)، رفتارسنجی (وضعیت کنونی روابط اجتماعی) و تغییرات آن (تفسیری) بوده که به کمک تفسیر نقشه‌های رفتاری آمده است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات ترکیبی از دو روش استقرایی و قیاسی بوده که هدایت‌کننده ایجاد نظریه زمینه‌ای^{۳۹} است. این روش شناخت معانی روابط اجتماعی را در موقعیت مورد نظر ممکن می‌سازد و امکان تحلیل و گردآوری اطلاعات حاصل شده از منابع مختلف را طی روندی رفت و برگشتی به وجود می‌آورد. با توجه به دسته‌بندی اصلی روابط اجتماعی (کلامی و غیرکلامی) موجود در منابع مورد مطالعه و پس از واکاوی در کدهای به دست آمده از تمامی بررسی‌ها، ساختاری جهت دسته‌بندی ارائه شده است. در شکل ۳ نحوه به‌کارگیری اطلاعات کتابخانه‌ای، مشاهدات میدانی و مصاحبه‌ها جهت رسیدن به نتایج مورد نظر ترسیم شده است.

شکل ۳. گام‌های پژوهش

بررسی موردی: شناخت گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان

گذر تاریخی آقا بزرگ بخشی از گذر طولانی و مهم تاریخی بوده که به واسطه خیابان‌کشی‌های دهه ۳۰-۴۰، خیابان ملاحبیب‌الله شریف و فاضل نراقی - نظام اصلی آن دچار تغییر شده است. ساختار اصلی

این گذر تاریخی در محله‌های پشت عمارت، محتشم، پامنار، گریچه، ترک آباد، قاسم بیگ و دروازه فین بوده است. بخش مورد مطالعه این پژوهش در محله پامنار و گریچه واقع شده و بناهای واجد ارزش در این محدوده مسجد و مدرسه آقا بزرگ، مقبره خواجه تاج‌الدین و آب‌انبار تاریخی است. مسجد و مدرسه آقا بزرگ به‌عنوان مکان درس طلاب، کتابخانه، محل برگزاری نماز جماعت و بنایی تاریخی و ارزشمند جهت بازدید گردشگران مورد استفاده است.

شکل ۴. نمایش جایگاه گذر تاریخی در محلات

منبع: طرح جامع شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران، باغ اندیشه، ۱۳۷۵

شکل ۵. نمایش جایگاه گذر آقا بزرگ به عنوان محدوده مورد مطالعه در محلات

منبع: طرح جامع شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران، باغ اندیشه، ۱۳۷۵

از ویژگی‌های اجتماعی مردم کاشان که نشئت گرفته از شرایط سخت کویرنشینی و محدودیت‌های زندگی است می‌توان به «تقویت ارزش‌های معنوی، قناعت و عزت، تقویت قوه ابتکار و ابداع، همزیستی با طبیعت، تعاون و وحدت» اشاره کرد (نقی‌زاده و امین‌زاده، ۱۳۸۰). جایگاه ویژه ارزش‌های مذهبی، سخت‌کوشی و برگزاری مراسم مذهبی به صورت مستمر و شرکت در کارهای گروهی و مذهبی از جمله ویژگی‌های اهالی است. نقش ویژه این گذر در میان عناصر شهری، وجود برخی از عناصر شاخص شهری، سابقه تاریخی، فرهنگ خاص جامعه محلی و عوامل ارزشی و اعتقادی اهمیت آن را جهت بررسی نمایان می‌سازد. برخی شرایط زندگی ساکنان را دچار مشکل کرده است، اما سکنه اصیل هویت، تاریخ، عقاید، آداب و رسوم و... را حفظ کرده‌اند و به نوعی میراث‌دار ارزش‌ها و سنت‌های محلی (اجتماعی - فرهنگی) به حساب می‌آیند.

شکل ۶. گذر آقابزرگ - سال ۱۳۳۵؛ پیش از احداث خیابان فاضل نراقی
منبع: سازمان نقشه برداری کشور

شکل ۷. گذر آقابزرگ در سال ۱۳۴۵ - پس از احداث خیابان فاضل نراقی
منبع: سازمان نقشه برداری کشور

یافته‌ها: مصادیق خوانش روابط اجتماعی

روابط اجتماعی در فضاهای شهری وابسته به مکان و فضا هستند و در جوامع مختلف با توجه به فرهنگ بومی و محلی، تعریف‌ها و اشکال بروز متفاوتی به خود می‌گیرند (وابستگی به ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی). ضمن آنکه کنش‌های متقابل افراد و حرکات آنها به‌طور مستمر در حال تغییر شکل است و می‌توان موقعیتی را متصور شد که بین افراد ارتباطی پیش می‌آید و لحظه‌ای پیش و پس از آن وجود نداشته و ندارد (Jacobs, 1961, 50) و چنین رفتارهایی به طرز عجیبی هم دیگر را تقویت کرده و یک کل منظم را به وجود می‌آورد؛ از این رو می‌توان شهر را موجودی زنده خواند. البته برخی دیگر بر این عقیده‌اند که روابط اجتماعی به ظاهر پیچیده می‌آید، اما پیچیده نیست و در درون آن یک نوع انتظام یا به قول ماکس وبر قاعده‌مندی^{۴۰} (Weber, 1973, 570) به چشم می‌خورد. بنابراین یکی از مهم‌ترین پدیده‌های مورد بررسی در روابط اجتماعی در درجه اول انتظام یا شباهت‌های رفتاری و سپس بررسی علل آن است (رفیع‌پور، ۱۳۸۰، ۸۸). از آن‌جا که این پژوهش بر محیط شهری به‌عنوان یک نظام پیچیده

تأکید می‌کند، روابط مردم و محیط می‌تواند از طریق تعاملات بین مردم و عناصر مختلف مرکب در فضا قابل درک باشد (Willis et al., 2004, 14). در این میان تعاملات اجتماعی می‌تواند به‌عنوان عنصری در نسبت با جامعه، پویا و در گذار تاریخ (Durkheim, 1938, 38) و در نسبت با سایر اجزای مؤثر متغیر تعریف شود.

جدول ۱ جهت تعریف شاخص‌های خوانش روابط اجتماعی در شهرها و بافت‌های تاریخی و عوامل مؤثر بر افزایش احتمال وقوع روابط اجتماعی با تأکید بر عوامل کالبدی - فضایی با استفاده از آرای جامعه‌شناسان و محققان شهری - اجتماعی تهیه و تدوین شده است.

جدول ۱. نحوه برقراری تعامل اجتماعی

تعامل اجتماعی Social Interaction	ارتباطات کلامی Verbal Communication		تبادل جملات کاربردی، خبری، جهت‌دار، مشورتی، اظهاری و...
	ارتباطات غیر کلامی Nonverbal Communication	محرک‌های غیر کلامی و پیراکلامی (Paralinguistic)	حالت چهره (Facial Expressions) ایما و اشاره (Gestures) تماس چشمی (Eye Contact) اطوار (Posture) طنین صدا

منبع: لیتل جان، ۱۳۸۴، ۲۳۱

نحوه برقراری ارتباط در فضاهای شهری دارای مصادیق بروز متعددی است که زیرمجموعه‌ای از دسته‌بندی ارائه شده در جدول ۱ است. برخی نظریه‌پردازان، محققان و جامعه بین‌المللی در حوزه شهری و میراثی در فضاهای شهری به‌طور غیرمستقیم به مصادیق رابطه اجتماعی اشاره کرده‌اند که نمونه‌های آن در جدول ۲ آورده شده است.

جدول ۲. مصادیق روابط اجتماعی از منظر محققان و جامعه بین‌المللی

نوع تعامل	مصادیق روابط اجتماعی	نظریه‌پردازان
غیر کلامی	- مشایعت و همراهی	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۸-۴۰؛ گل، ۱۳۸۷، ۳-۱۸۳
	- ارتباطات چهره به چهره	Argyle & Dean, 1965
	- تجمع اعم از اعتراضی و غیراعتراضی	سلتنز و دیگران، ۱۳۴۴، ۲۶۸-۲۹۳؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۲۳۳-۲۳۴؛ گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۸-۴۰؛ گل، ۱۳۸۷، ۳-۱۸۳؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۳۵-۱۷۱؛ جیکوبز، ۱۳۸۶، ۲۲-۲۵۹؛ مدنی‌پور، ۱۳۸۷
	- تماشای افراد در حال فعالیت و سرگرمی‌های جاذب	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۲۰؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۱۵۷؛ راوندی، ۱۳۷۱، ۵۷۰، ۵۷۶، ۶۹۴
کلامی	- همکاری (در قالب برگزاری مراسم و آداب و رسوم، تشکیل نهادها و انجمن‌ها به صورت داوطلبانه، کمک به ساکنان و همسایگان و...)	پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۱۲۵ و ۱۲۸-۱۴۴؛ ۱۹۴-۱۸۲؛ توصیه‌نامه نایروبی (۱۹۷۶)؛ لینچ، ۱۳۸۱، ۱۶۹؛ حناچی، پورسراجیان، ۱۳۹۱، ۴۳؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۴۰؛ ICOMOS, 1967; ICOMOS, 1998; ICOMOS, 2001, 3-6; ICOMOS, 2003; ICOMOS, 2003; ICOMOS, 2005; ICOMOS Charter, 2008, 4-7; Organization of World Heritage Cities (OWHC), 1993; Soderholm, 2008, 4
	- بازی بچه‌ها	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۸-۴۰؛ گل، ۱۳۸۷، ۳-۱۸۳؛ پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۷۸-۷۷ و ۲۲۶-۲۳۴؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۱۷، ۱۳۷۰؛ Jacobs, 1961, 8
	- تبادل اطلاعات و نظر جمعی	عینی‌فر، مقدمه کتاب بررسی زندگی فضای عمومی، ۱۳۹۴ به نقل از حنا آرنه؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۳۹
	- سلام و احوال‌پرسی (صحبت کردن کوتاه)	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۸-۴۰ و ۹۳ و ۱۸۳-۳؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۱۷۶، ۲۱؛ Whyte, 1980, 21
	- خداحافظی طولانی‌مدت	Whyte, 1980, 21
	- احوال‌پرسی، دلجویی و گفتگو صحبت کردن درازمدت	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۸-۴۰؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۴۱

در عین وجود مصادیق ظاهری رابطه اجتماعی که می‌توان آنها را تعاملات یا کنش متقابل اجتماعی نامید و با مشاهده آنها را تشخیص داد، برخی عوامل در شهر وابسته به ویژگی‌های کالبدی-فضایی و فرهنگی - اجتماعی هستند که احتمال به وجود آمدن روابط اجتماعی را افزایش می‌دهند. این موارد در جدول ۳ مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

جدول ۳. عوامل افزایشدهنده احتمال ایجاد رابطه اجتماعی از منظر محققان

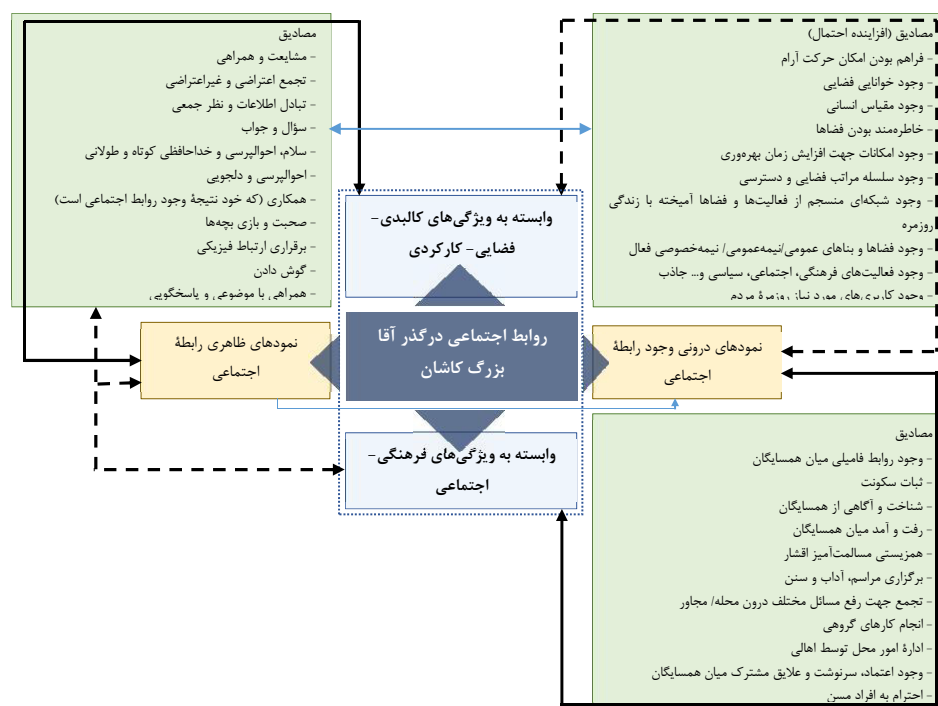
عوامل ایجادکننده و افزایشدهنده احتمال برقراری رابطه اجتماعی	منبع
ثبات سکونت	چلبی، ۱۳۸۵، ۲۸۸-۳۰۰؛ آلتمن، ۱۳۸۲، ۱۰۳؛ پرتوی، ۱۳۸۷، ۱۲۹
شناخت و آگاهی از همسایگان	آلتمن، ۱۳۸۲، ۱۰۲-۱۱۵؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۳۵؛ پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۳۲۳؛ لنگ، ۱۳۹۱، ۱۸۷؛ Porteous, 1977
رفت‌وآمد میان همسایگان	سلطان‌زاده، ۱۳۷۰، ۳۵
همزیستی مسالمت‌آمیز اقشار مختلف	پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۱۲۴-۲۳۲-۴۴۴؛ قرائتی، ۱۳۸۸، ۵۳
وجود اعتماد، سرنوشت و علایق مشترک میان همسایگان	سلطان‌زاده، ۱۳۹۳، ۳۵-۳۶؛ پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۵۴
کنترل فضاها توسط محلیان	
احترام به افراد مسن	پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۴۳
وجود شبکه‌های منسجم از فعالیتهای، کاربری و فضاها آمیخته با زندگی روزمره	لنگ، ۱۳۹۱، ۱۸۰ و ۱۸۵
وجود عملکردهای چندگانه، جذاب و ۲۴ ساعت در فضا	چپ من، ۱۳۹۴، ۱۴۹-۱۴۲؛ Oldenburg, 1999, 28
وجود فضاها و بناهای عمومی/نیمه‌خصوصی فعال و با کیفیت	چپ من، ۱۳۹۴، ۱۵۸-۱۷۷؛ پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۴۲-۴۹-۵۰؛ سلطان‌زاده، ۱۳۹۳، ۱۸؛ Whyte, 1980, 34, 65; Lawton, 1975; Jacobs, 1961; Oldenburg, 1999, 28
وجود امکانات (نظیر فضای نشستن و ایستادن) و فضاهای مناسب با اقلیم منطقه جهت افزایش زمان بهره‌وری	گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۱۰۱-۷۸؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۱۳۹۴-۱۷۶-۱۷۷؛ سلطان‌زاده، ۱۳۹۳، ۷۱
فراهم بودن امکان حرکت آرام و حفاظت در برابر ترافیک	سلطان‌زاده، ۱۳۹۳، ۱۷؛ گل و اسوار، ۱۳۹۴، ۱۳۹۴-۱۴۰؛ هال، ۱۳۹۳، ۲۰۸-۲۰۹؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۱۶۲؛ پاپلی یزدی، ۱۳۹۳، ۷۵
خاطره‌مند بودن فضاها و وجود رویداد	پرتوی، ۱۳۸۷، ۱۲۸-۱۲۷؛ نراقی، ۱۳۷۹، ۳۰۹؛ باستید و دیگران، ۱۳۴۵، ۱۱؛ جواد یگانه و دیگران، ۱۳۹۵، ۱۷۳؛ نصیری، ۱۳۹۳، ۵۰۴؛ لینچ، ۱۳۸۱، ۱۶۹؛ چپ من، ۱۳۹۴، ۱۶۲؛ گوردن کالن، ۱۳۷۷، ۱۰۶؛ به نقل از پرتوی، ۱۳۸۷، ۱۰۸؛ Lefebvre, 1991, 286
وجود مقیاس انسانی	گوردن کالن، ۱۳۷۷، ۱۰۶؛ Jacobs, 1961, 8, 37
وجود خوانایی فضایی	توسلی، بنیادی، ۱۳۷۱، ۱۴
گشایش فضایی	گوردن کالن، ۱۳۷۷، ۱۰۶
وجود امنیت در فضاها	Jacobs, 1961, 34; Whyte, 1980
تنوع کالبدی	چپ من، ۱۳۹۴، ۱۵۰

روابط اجتماعی با توجه به زمینه، اشکال بروز متفاوتی به خود می‌گیرد و می‌توان طیف وسیعی از کنش‌ها^{۴۱} را برای آن متصور شد. ایجاد و استمرار روابط اجتماعی گاه جلوه‌ای درونی دارد و گاه می‌توان آن را از تعاملات و کنش‌های متقابل اجتماعی برداشت نمود. همچنین تحت تأثیر چندین عامل، ماهیتی متغیر و وابسته قرار دارد و عامل ایجاد آن می‌تواند کالبد و فضا یا ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی و فردی باشد. مصادیق اولیه برداشت روابط اجتماعی و عوامل افزایشدهنده احتمال وقوع آن که از طریق بررسی‌های کتابخانه‌ای در جداول بالا ذکر شده، از طریق مصاحبه با ساکنان گذر و افراد مسن و مشاهده در بافت گذر تاریخی آقا بزرگ مورد بررسی قرار گرفته است. در جدول ۴ مصاحبه‌ها، نظر محققان و مشاهدات دسته‌بندی شده و به هر مورد کدی اختصاص داده شده است.

جدول ۴. مصادیق خوانش و عوامل افزایشدهنده احتمال ایجاد روابط اجتماعی در بافت‌های تاریخی کاشان

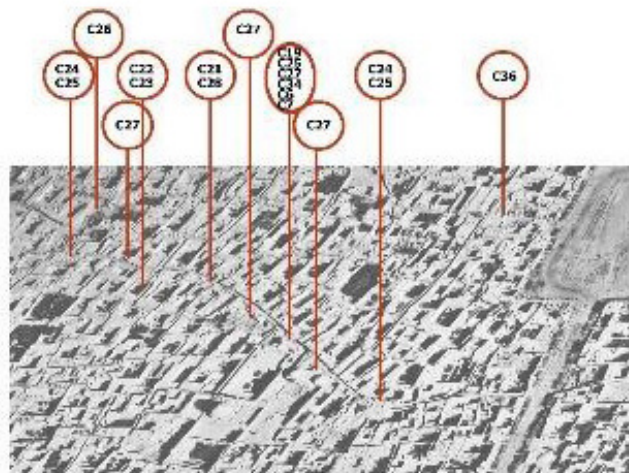
-	نوع	شماره کد	مصادیق
اشکال ظاهری روابط اجتماعی	کلامی	C1	کلیه ارتباطات کلامی: صحبت کردن طولانی، کوتاه، سؤال در مورد علت حضور در بافت و غیره
		C2	گوش دادن و همراهی با موضوع
		C3	دست دادن و روبوسی
		C4	تجمع اعتراضی و غیراعتراضی
		C5	مشایعت و بدرقه مهمان
	افزاینده احتمال	C6	نگاه کردن به سوژه یا فعالیتی خاص همانند تماشای بناهای تاریخی یا مراسم مذهبی محله
		C7	منتظر ماندن برای افراد دیگر
		C8	جابه‌جایی با هدف و بدون هدف (پرسه زدن) در گذر
		C9	تماشا و نظارت افراد محلی بر غریبه‌ها
		C10	عکاسی از سوژه‌های مختلف تاریخی
		C11	وجود امنیت روانی در فضا
اشکال درونی وجود روابط اجتماعی (افزاینده احتمال برقراری روابط اجتماعی)	ویژگی‌های فرهنگی - اجتماعی ساکنان	C12	وجود روابط خانوادگی میان همسایگان
		C13	احترام گذاشتن به بزرگترها و سلام کردن
		C14	برگزاری نماز در مسجد آقا بزرگ
		C15	مشورت با ریش‌سفیدان
		C16	همزیستی مسالمت‌آمیز اقشار مختلف
		C17	ثبات سکونت
		C18	رفت‌وآمد میان همسایگان و با خبر بودن از احوال یکدیگر
		C19	وجود هیئت‌های مذهبی فعال
		C20	گردهمایی جهت برگزاری مراسم مذهبی در خانه‌ها (برگزاری مراسم روضه) و ابنیه مذهبی
		C21	بازی بچه‌ها در گذر
		C22	زندگی دست‌جمعی در خانه‌های بزرگ و دارای حیاط مرکزی
	ویژگی‌های کالبدی - فضایی	C23	وجود حیاط مرکزی در برخی خانه‌های گذر
		C24	وجود فضاهای مناسب با اقلیم منطقه نظیر سابات
		C25	وجود محصوریت در فضاها
		C26	وجود گشایش فضایی
		C27	وجود بناهای عمومی همانند آب‌انبار و حمام
		C28	وجود امکان حرکت آرام پیاده در گذر
		C29	خاطره‌مند بودن فضاها و وجود رویداد
		C30	وجود امکانات جهت نشستن و ایستادن
		C31	وجود مقیاس انسانی در فضاها و کالبد
		C32	خوانایی فضایی
		C33	تنوع کالبدی و وجود جزئیات
		C34	وجود کاربری‌های متنوع و مورد نیاز روزمره مردم
		C35	وجود امنیت فیزیکی در فضا
		C36	انسجام فضایی

به نظر می‌رسد اولین شرط جهت برقراری رابطه اجتماعی مداوم و موقت مجاورت زمانی - مکانی است. حدی از علایق، ویژگی‌های مشترک فرهنگی و شخصیتی جهت شکل‌گیری رابطه ضروری است و برخی عوامل دیگر احتمال به وجود آمدن رابطه‌های موقت را افزایش می‌دهد و از این طریق زمینه‌ساز شکل‌گیری رابطه‌های مداوم و مستحکم خواهد شد. اگر رابطه اجتماعی را نیاز ذاتی بدانیم انسان‌ها با ایجاد موقعیت، تجربه برقراری رابطه اجتماعی را خلق خواهند کرد. بدین صورت عوامل مؤثر جهت افزایش احتمال خلق و شکل‌گیری روابط اجتماعی مهم تلقی می‌شوند. در شکل ۸ رابطه کدهای جدول نمایش داده شده‌اند.

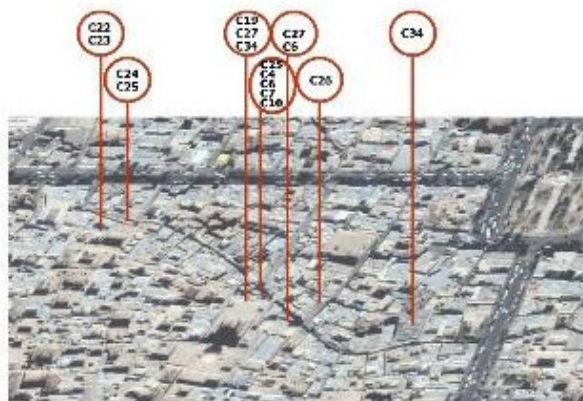

شکل ۸. رابطه میان مصادیق روابط اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن

در گذشته روابط اجتماعی وابسته به اندام‌ها و ساختار فضایی شهر، در ارتباط با فضاها و بناهای تاریخی تجلی پیدا می‌کرده است. شهر تاریخی ترکیبی از فضاها، خصوصی، نیمه‌خصوصی، عمومی و نیمه‌عمومی به صورت زنجیروار و درهم تنیده بوده که ترکیبی پیچیده ایجاد می‌کرده و شرایط مختلفی را برای نزدیک کردن اهالی تدارک می‌دیده است. فراهم بودن امکان رفت و آمد و حضور بلا مانع در محل زندگی، آگاه بودن از حضور دیگری را میسر می‌ساخته که توانایی مشارکت در عرصه‌های مختلف را پایه‌ریزی می‌کرده است. در عکس‌های زیر کدهای رابطه اجتماعی در خصوص فضاها نمایش داده شده که امکان شناخت تغییرات را در مورد تغییرات کالبدی میسر ساخته است.

شکل ۹. نمایش کدهای رابطه اجتماعی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵

شکل ۱۰. نمایش کدهای رابطه اجتماعی در عکس هوایی سال ۲۰۱۸/۶/۲

به صورت کلی و در شرایط مقایسه‌ای - میان گذشته و اکنون - برخی کدهای اختصاص داده شده به روابط اجتماعی دچار تغییر شده و برخی کاهش پیدا کرده‌اند و اشکال بروز برخی کدها دچار تحول شده است. چندوجهی بودن برخی کدها پیگیری کمیت و کیفیت آن را نیازمند بررسی‌های بیشتر و مطالعات جامعه‌شناسی وسیع‌تری کرده است. تغییر کدهای رابطه اجتماعی در مقایسه با گذشته در جدول ۵ بررسی شده است.

جدول ۵. بررسی کدهای روابط اجتماعی و تغییرات آن در گذر تاریخی آقا بزرگ کاشان

کد	بررسی تغییرات
C2/C1/C3/C5/C9	با مقایسه نقشه رفتاری تهیه شده از مصاحبه با سکنه اصیل و نقشه رفتاری کنونی در این گذر رابطه اجتماعی با نمودهای ظاهری کاهش یافته است
C4	نیاز به مطالعه بیشتر
C6	وجود بناهای تاریخی متعدد همواره مورد توجه بسیاری از گردشگران خارجی و داخلی بوده است
C7	با توجه به مصاحبه‌های انجام شده اضافه نمودن کاربری‌هایی چون کتابخانه در مسجد و مدرسه آقا بزرگ، شکل و مدت زمان انتظار را متغیر ساخته است
C8/C35/C21/C28	تردد سواره و فقدان محدودیت در تردد، بازی، ایستادن و نشستن کاربران، کودکان و زنان را با مشکل روبه رو ساخته است
C10	امروزه افزایش امکانات عکس‌برداری، برقراری ارتباط بین قشری از مردم را ممکن کرده است
C11	نیاز به مطالعه بیشتر
C12/C18	با توجه به مهاجرت اکثر سکنه اصیل، جایگزینی اقشار مهاجر، از بین رفتن برخی خانه‌های دارای حیات مرکزی، تغییر نگرش و... رابطه خانوادگی میان همسایگان نسبت به گذشته و همچنین باخبر بودن از همسایگان کاهش یافته است
C13	با توجه به مصاحبه‌ها این کد تغییر کرده و به نوعی کاهش یافته است
C14	در حال حاضر تمامی نمازهای یومیه به صورت جماعت برگزار نمی‌شود؛ در گذشته برگزاری نماز جماعت به صورت منظم، برقراری ارتباط بین حجم گسترده‌ای از محلیان و افراد ساکن در محله‌های مجاور را ممکن می‌ساخته است
C15	با توجه به مصاحبه‌ها تا حد بسیار زیادی کاهش یافته و به نوعی دچار تغییر شده است. برخی فضاها که امکان ایجاد چنین رابطه‌ای را برقرار می‌کرده، نقش خود را از دست داده‌اند
C16	با توجه به مصاحبه‌ها، پذیرش اقشار مختلف - با رعایت برخی موارد توسط آنان - امری ساده‌تر از گذشته شده است
C17	نیاز به مطالعه بیشتر
C17	با توجه به مصاحبه‌ها، کمبودهای موجود در بافت‌های تاریخی - که به نظر می‌رسد بیشتر از مسئله وجود امکانات، جنبه‌های روانی دارد - عاملی جهت مهاجرت سکنه اصیل قدیمی است
C19	تعدد بناهای تاریخی مذهبی، هیئت‌های مذهبی فعال و برگزاری مراسم مذهبی از گذشته تاکنون محفلی جهت گردهمایی افراد ایجاد می‌کرده است
C20	شواهد و مصاحبه‌ها نشان می‌دهند با تغییرات به وجود آمده در قسمت‌های مختلف از جمله حذف سکوها و ورودی و همچنین شاغل بودن بانوان برخی گردهمایی‌ها به خصوص در مورد بانوان به فضاهای داخلی منتقل شده است
C29/C27/C22	حذف، متروک شدن و تخریب تدریجی بناهای تاریخی و حذف فضاهای جمعی، جابه‌جایی ساکنان اصیل، تغییر نگرش و... این کدها را تحت تأثیر فراوان قرار داده است
C34	با توجه به نقش گذر به نظر می‌رسد در گذشته و حال کاربری‌های مورد نیاز روزانه کمتر وجود داشته و دارد
C36/C26/C24/C25/C32	بسیاری از فضاها تحت تأثیر مداخلات غیراصولی از بین رفته، تغییر کرده و رو به اضمحلال رفته که روابط اجتماعی را تا حد بسیار زیادی تحت تأثیر قرار داده است. خیابان‌کشی‌های دهه ۳۰-۴۰، انسجام فضایی و روابط اجتماعی را به طور کلی دگرگون ساخته است
C23/C31/C33/C30	

تغییرات پدید آمده در روابط اجتماعی^{۴۲} تحت تأثیر طیف وسیعی از نیروها، عوامل و شرایط مختلف اجتماعی، فرهنگی، مداخلات کالبدی و غیرکالبدی در بافت تاریخی، تصمیمات و برنامه‌ریزی‌های شهری و مدیریتی و غیره است. همچنین لایه‌های مختلف ارزشی در مقوله بافت‌های تاریخی در فرایندی متقابل بر هم اثرگذارند و این موضوع پیگیری علت‌ها را گسترده و درهم پیچیده نموده است. شرایط ویژه بافت‌های تاریخی، پیگیری و کنترل روند تدریجی تغییرات را ضروری می‌نماید. استفاده از کدهای به دست آمده به عنوان چارچوب ساختاری جهت پیگیری و شناخت تغییرات روابط اجتماعی به عنوان یکی از عوامل ارزشی در بافت‌های تاریخی ضروری به نظر می‌رسد.

نتیجه‌گیری

روابط اجتماعی در نسبت با ویژگی‌های انسانی، تحولات کالبدی - فضایی و فرهنگی - اجتماعی متغیر تعریف می‌شود که با توجه به ویژگی‌های خود می‌تواند نقش حفاظتی برای بافت‌های تاریخی داشته باشد. حفاظت از بافت‌های تاریخی با در نظر گرفتن جامعه بومی به عنوان مخاطبان اصلی طرح‌ها باید توجه ویژه‌ای به روابط اجتماعی به عنوان میراث ناملموس و شکل گرفته در مکان داشته باشد. بافت‌های تاریخی مأمنی برای ساکنان آنهاست که با وجود بافت اجتماعی خود واجد معنا می‌شوند. کل منسجم به وجود آمده حاصل از وجود روابط اجتماعی مستحکم، جامعه‌ای با ویژگی‌های منحصر به فرد است که به قبول برخی وظایف در قبال جامعه خود متعهد شده است و اتصالات و تعلقاتی حس می‌کند که با وجود کمبودها با تأثیر بر نظام محل زندگی، وجود خود را معنا می‌بخشد.

بافت‌های شهری به‌جا مانده از گذشتگان دارای خصلت‌های ارزشی خاص هستند که با غور در آنها می‌توان شرایط را برای احیای مجدد ویژگی‌های ارزشی و همچنین احیای بافت‌های تاریخی فراهم ساخت. فهم آگاهانه از ماهیت وجودی ویژگی‌های جامعه گذشته - که شناخت آنها دارای پیچیدگی‌های زیادی است - در حل مسائل و مشکلات پیش روی حفاظت از بافت‌های تاریخی مؤثر خواهد بود. شناخت روابط اجتماعی و حصول کدهای آن از خلال منابع و جامعه بومی وسیله‌ای جهت پیگیری نظام‌مند وضعیت روابط اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد ارزشی بافت‌های تاریخی و در ادامه تصمیم‌گیری جهت انجام اقدامات مقتضی است. روابط اجتماعی در این پژوهش به دو دسته کلی کلامی و غیرکلامی (ابعاد ظاهری) و عوامل افزایشده احتمال ایجاد روابط اجتماعی (ابعاد درونی) تقسیم شدند که هر کدام دارای زیرمجموعه‌هایی هستند. از این کدها می‌توان جهت خوانش، بررسی و ارزیابی شرایط روابط اجتماعی استفاده نمود.

اجزا و ویژگی‌های ترکیبی بافت تاریخی با ایجاد شرایطی خاص، شکل‌گیری روابط اجتماعی در متن بافت شهری را تسهیل می‌نموده است. وابستگی میان ابعاد مختلف موجود در بافت‌های تاریخی - به عنوان مثال تأثیر فضا، مکان و کالبد بر ایجاد روابط اجتماعی و حس تعلق به مکان - ضرورت توجه به تمامی ابعاد در بافت تاریخی را به هنگام تصمیم‌گیری گوشزد می‌نماید. تغییر و مداخله در قسمتی از بافت‌های تاریخی می‌تواند طیفی از پیامدهای ثانویه را به همراه داشته باشد. حذف و یا ایجاد اندام جدید چون خیابان، تغییر هر کدام از اندام‌های شهر تاریخی از فضاهای عمومی، نیمه عمومی و نیمه خصوصی، اعمال قوانین، خیابان‌کشی و مانند اینها عواملی است که نه تنها چهره تاریخی بافت‌ها را تغییر می‌دهد بلکه بر دیگر ابعاد فرهنگی و اجتماعی نیز تأثیر می‌گذارد و با گذشت زمان، آنها را نیز دچار تغییر می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

1. Social Relationships
۲. روابط اجتماعی افقی در مقابل ساخت عمودی قرار دارند و در این نوع رابطه افراد یک گروه یا جامعه به یکدیگر علاقه قلبی و الفت دارند و بدون چشمداشت‌های مادی، با جان و دل در جهت رسیدن به هدف جامعه و گروه می‌کوشند. هر چه روابط درون یک گروه افقی تر باشد، همبستگی (Cohesion) آنها به گروه بیشتر می‌شود (رفیع پور، ۱۳۸۰، ۷۵).
3. Henri Lefebvre
4. David Harvey
5. Edward W. Soja
6. Amos Rapoport
۷. Operational Environment، مردم در این محیط کار می‌کنند و فضا روی آنها تأثیر می‌گذارد.
۸. Perceptual Environment، محیط ادراکی درون فضای عملی قرار دارد و مردم در این محیط آگاهانه عمل می‌کنند و به آن معنای نمادین و سمبلیک می‌دهند.
۹. این محیط درون محیط ادراکی قرار دارد و در این محیط نه تنها مردم آگاه هستند بلکه برخی پاسخ‌ها و واکنش‌های رفتاری را از آن استنباط می‌کنند.
۱۰. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به Rapoport, A. (1977). *Human Aspects of Urban Form: Towards a Man Environment Approach to Urban Form and Design*. Franklin Book Company.
۱۱. برای دستیابی به اطلاعات بیشتر به این سایت مراجعه کنید: <http://www.landscapeinstitute.org/policy/EuropeanLandscapeConvention.php>
12. Jane Jacobs
13. *The Death and Life of Great American Cities*
14. William Hollingsworth "Holly" Whyte
15. *The Social Life of Small Urban Spaces*
۱۶. مؤسسه غیرانتفاعی برنامه‌ریزی و طراحی شهری در آمریکا با نام اقتصادی (PPS) در سال ۱۹۷۵ توسط کنت و همکارانش شروع به کار کرد و با تکیه بر آرای افرادی چون جیکوبز به تحقیق در فضاهای عمومی شهری و حمایت از سیاست‌های برنامه‌ریزی و توسعه مردم‌محور و بهبود جامعه با ایجاد و تقویت فضاهای عمومی شهری پرداخت. برای اطلاعات بیشتر به سایت (www.pps.org) مراجعه کنید.
17. Bill Hillier
18. Julienne Hanson
19. *The Social Logic of Space*
20. Space Syntax
21. Natural Movement
22. Blue and Adler
23. Microsimulation
24. Fundamental Flow Patterns
25. Jan Gehl
26. *Life Between Buildings: Using Public Space*
27. *How to Study Public Life?*
28. Behavior Mapping
29. Joe Gould
۳۰. این روابط به‌طور پراکنده بین افراد به وجود می‌آید. این گونه روابط چندان هدفمند نبوده، عمدتاً بر انگیزه‌های احساسی و عاطفی افراد استوار هستند. مانند: دید و بازدیدها، ملاقات دوستانه و یا روابطی که بر اثر وضعیت خاص افراد شکل می‌گیرد و عموماً گذرا است (گلایی، ۱۳۷۱، ۵۳).
۳۱. آن‌گونه روابطی است که معمولاً در مکان مشخصی صورت می‌گیرد و نیازمندی فرد یا افراد را مرتفع می‌کند. در این گونه روابط، مکان مشخص ارتباطی و نوع رابطه رفع یک نیاز عمدتاً ضروری از موارد قابل توجه به حساب می‌آیند (گلایی، ۱۳۷۱، ۵۳).

۳۲. این گونه روابط عموماً شکل جمعی دارد و روابط گروه‌های افراد را با یکدیگر انعکاس می‌دهد که در خانواده و سازمان‌های مختلف تولیدی، اجتماعی، فرهنگی و... صورت می‌پذیرد (گلایی، ۱۳۷۱، ۵۳).

۳۳. بسیاری از حفاظت‌گران، ارزش‌ها را به ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی، زیبایی‌شناختی، بافت شهری، معماری، تاریخی و حس مکان تقسیم می‌کنند (تیزدل و دیگران، ۱۳۸۸، ۲۹).

34. Intangible

۳۵. سؤالات باز معمولاً برای موضوعات پیچیده، بررسی ابعاد ناشناخته، بررسی جریان و تدوین موضوعی جدید استفاده می‌شود. برای اطلاعات بیشتر نک: سلتیز و دویچ، ۱۳۴۴.

36. Non- Participative Observation

37. Interactive Interviews

۳۸. علت تعریف دو پرسش‌نامه وجود برخی تحولات بنیادی در زندگی ایرانیان در یک سده اخیر است که امروز دو نسل حاضر و مجاور یکی اوضاع و احوال پیش از این تحولات را به چشم خود دیده است و دیگری از هیچ خبر ندارد (هاشمی، ۱۳۹۵، ۶۵). تعریف بازه سنی برای انجام مصاحبه به دلیل بالا بردن احتمال حضور افراد مورد بررسی قبل از تحولات گذر (سال ۱۳۴۵) و آشنایی با روابط اجتماعی در گذشته و فضاهای مرتبط با این مقوله است.

۳۹. برای اطلاعات بیشتر نک: رحیم‌نیا، ۱۳۹۵.

40. Regelmassigkeiten

41. Interaction

۴۲. بررسی و پیگیری علل تغییر در ماهیت، ظاهر، کاهش و افزایش روابط اجتماعی را می‌توان در منابع مختلفی نظیر موارد زیر جستجو کرد. برای نمونه نک: گیدنز، ۱۳۷۶؛ پامیر، ۱۳۹۴؛ چپ من، ۱۳۹۴؛ هایدگر، ۱۳۸۱؛ آلتمن، ۱۳۸۲؛ کارمونا، و دیگران ۱۳۸۸.

فهرست منابع

- آلتمن، ایروین (۱۳۸۲). محیط و رفتار اجتماعی: خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام (مترجم: علی نمازیان). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- باستید، روژه، بوریکو، فرانسوا، پیازه، ژان. دوفرن، میکال، ستوتزل، آنتوان، گوروچ، ژرژ، و لوفوبر، هنری (۱۳۴۵). مسائل روان‌شناسی جمعی و روان‌شناسی اجتماعی (مترجم: علیمحمد کاردان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بحرینی، سیدحسین (۱۳۹۳). تحلیل فضاهای شهری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۹۳). خاطرات شازده حمام. مشهد: انتشارات پاپلی.
- پرتوی، پروین (۱۳۸۷). پدیدارشناسی مکان. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- توسلی، محمود، و بنیادی، ناصر (۱۳۷۱). طراحی فضای شهری: فضاهای شهری و جایگاه آنها در زندگی و سیمای شهری. تهران: انتشارات شهیدی.
- تیزدل، استیون، تنراک، و هیث، تیم (۱۳۸۸). احیای محله‌های تاریخی شهرها (مترجم: سمانه ساریخانی). شیراز: انتشارات نوید شیراز.
- جواد یگانه، محمدرضا، برزو، سپیده، و شهیدی، مهشید (۱۳۹۵). سیاست خاطره در فضای شهری، مطالعه موردی موزه‌های تأسیسی پس از انقلاب در شهر تهران. مجله مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۳۴، ۱۶۳-۱۸۳.
- جیکوبز، جین (۱۳۸۶). مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی (مترجمان: حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- چپ من، دیوید (۱۳۹۴). آفرینش محلات و مکان‌ها در محیط انسان‌ساخت (مترجمان: شهرزاد فریادی و منوچهر طبیبیان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- چلی، مسعود (۱۳۸۵). تحلیل اجتماعی در فضای کنش. تهران: نشر نی.
- حناچی، پیروز، و پورسراجیان، محمود (۱۳۹۱). احیای بافت شهری تاریخی (با رویکرد مشارکت). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حناچی، پیروز، و فدائی‌نژاد، سمیه (۱۳۹۰). تدوین چارچوب مفهومی حفاظت و بازآفرینی یکپارچه در بافت‌های

- فرهنگی - تاریخی. نشریه هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی، ۴۶، ۱۵-۲۶.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۱). *تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: انتشارات نگاه.
 - رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۰). *آنا تومی جامعه: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
 - سرنا، کارلا (۱۳۶۲). *سفرنامه مادام کارلا سرنا - آدم‌ها و آیین‌ها در ایران* (مترجم: علی اصغر سعیدی). تهران: انتشارات نقش جهان.
 - سلتیز، یهودا، دویچ، و کوک (۱۳۴۴). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری* (مترجم: خسرو مهندسی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۰). *فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری تهران.
 - غفاری، غلامرضا، و امیدی، رضا (۱۳۸۸). *کیفیت زندگی شاخص توسعه اجتماعی*. تهران: نشر شیرازه.
 - فیلد، جان (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی* (مترجم: احمدرضا اصغرپور). مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
 - فیلدن، برنارد، و یوکیلهتو، یوکا (۱۳۸۲). *رهنمودهای مدیریت برای محوطه‌های میراث فرهنگی* (مترجم: سوسن چراغچی). تهران: اداره کل آموزش، انتشارات پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.
 - فوکویاما، فرانسیس، پانتام، رابرت، افه، کلاوس، کلمن، جیمزسمیوئل، بوردیو، پیر، و تاجبخش، کیان (۱۳۸۵). *سنجش سرمایه اجتماعی، اعتماد و دموکراسی و توسعه* (مترجمان: افشین خاکباز و حسن پویان). تهران: نشر شیرازه.
 - قرائی، حامد (۱۳۸۸). *تاریخ اجتماعی کاشان با تکیه بر یافته‌های قبرستان ملامحسن فیض کاشانی*. *سخن تاریخ*، ۷، ۴۱-۵۷.
 - کالن، گوردن (۱۳۷۷). *گزیده منظر شهری* (مترجم: منوچهر طبیبیان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - گل، یان. (۱۳۸۷). *زندگی در فضای میان ساختمان‌ها* (مترجم: شیمیا شصتی). تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
 - گل، یان، و اسوار، بیگیت (۱۳۹۴). *بررسی زندگی فضای عمومی* (مترجمان: محمد سعید ایزدی، سمانه محمدی و سمانه خبیری). تهران: انتشارات اول و آخر.
 - گلابی، سیاوش (۱۳۷۱). *اصول و مبانی جامعه‌شناسی*. تهران: انتشارات فردوس و مجید.
 - لنگ، جان (۱۳۹۱). *آفرینش نظریه معماری، نقش علوم رفتاری در طراحی محیط* (مترجم: علیرضا عینی‌فر). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - لیتل جان، استیفن (۱۳۸۴). *نظریه‌های ارتباطات* (مترجمان: سید مرتضی نوربخش و سیداکبر میرحسینی). تهران: انتشارات جنگل.
 - لینچ، کوین (۱۳۸۱). *تئوری شکل شهر* (مترجم: سیدحسین بحرینی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - مدنی‌پور، علی (۱۳۸۷). *طراحی فضای شهری: نگرشی بر فرآیندی اجتماعی - مکانی* (مترجم: فرهاد مرتضایی). تهران: انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
 - مهندسین مشاور باغ اندیشه (۱۳۷۵). *طرح بهسازی و نوسازی بافت فرسوده کاشان*. شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران.
 - میرهادی، سارا (۱۳۹۱). *بازی‌پیرایی مرکز محله‌ای در شیراز با تمرکز بر حس تعلق*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز.
 - نراقی، احسان، و آیتی، عطا (۱۳۷۹). *نظری به تحقیقات اجتماعی در ایران*. تهران: انتشارات سخن.
 - نصیری حامد، رضا (۱۳۹۳). *«شهر، خاطره جمعی و روایت همبستگی» در فلسفه، شهر و زندگی روزمره* (ویراستار: علی نجات غلامی). تهران: انتشارات تیسرا.
 - نقی‌زاده، محمد، و امین‌زاده، بهناز (۱۳۸۰). *بررسی معماری و شهرهای بیابانی ایران*. *نشریه بیابان*، ۶(۲)، ۵۱-۷۰.
 - نیک‌گهر، عبدالحسین (۱۳۶۹). *مبانی جامعه‌شناسی*. تهران: رایزن.
 - هاشمی، سیده میترا (۱۳۹۵). *تأملی در امکان و فایده تاریخ شفاهی در تاریخ معماری ایران*. *دو فصلنامه تاریخ شفاهی*، ۲(۴)، ۶۰-۷۹.
 - هال، ادوارد (۱۳۹۳). *بعد پنهان* (مترجم: منوچهر طبیبیان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - وایت، ویلیام (۱۳۹۲). *زندگی اجتماعی در فضاهای شهری کوچک* (مترجمان: میترا حبیبی و محمد هادی غیائی). تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

- Argyle, M., & J. Dean (1965). Eye Contact, Distance and Affiliation. *Sociometry*, 28, 289–304.
- Balchin, N. P., Bull, H. G., & Kieve, L. J. (1988). *Urban Land Economics and Public Policy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Batty, M. (1998). Urban Evolution on the Desktop: Simulation Using Extended Cellular Automata. *Environment and Planning A*, 30(11), 1943–1967.
- Blue V. J., & Adler, J. L. (1998). Emergent Fundamental Pedestrian Flows from Cellular Automata Microsimulation. *Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board 1644(1)*, *National Academy of Sciences*, 29–36.
- Durkheim, É. (1938). *The Rules of Sociological Method*. New York: The Free Press.
- European Landscape Convention (2000). *European Treaty Series*. No. 176, Florence.
- Gehl, J. (1987). *Life between Buildings: using public space*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Gehl, J., & Svarre, B. (2013). *How to Study Public Life*. Washington: Island Press.
- Hillier, B., Penn, A., Hanson, J., Grajewski, T., & Xu, J. (1993). Natural Movement: or, Configuration and Attraction in Urban Pedestrian Movement. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 20(1), 29–66.
- ICOMOS (1964). International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites. *The Venice Charter*, 2nd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Venice.
- ICOMOS (1967). *The Norms of Quito*. Final Report of the Meeting on the Preservation and Utilization of Monuments and Sites of Artistic and historical Value held, Quito, Ecuador, 1–14.
- ICOMOS (1998). *Declaration of ICOMOS Marking the 50th Anniversary of the Universal Declaration of Human Right*. International Council on Monuments and Sites, Stockholm.
- ICOMOS (2001). *Declaration for inter-American cooperation to ensure the preservation of historic cities of the Americas*. International Council on Monuments and Sites, 3–6.
- ICOMOS (2003). *The Hoi'An Declaration on Conservation of Historic District of Asia*. International Council on Monuments and Sites, 1–3.
- ICOMOS (2005). *XI'AN Declaration of the Setting of Heritage Structures, Sites & Areas*. International Council on Monuments and Sites, Xi'an, China.
- ICOMOS (2008). *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Site*, Reviewed and revised under the Auspices of the ICOMOS International Scientific Committee on Interpretation and Presentation, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS Quebec, Canada, 4–7.
- Jacobs, J. (1961). *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House.
- Jokilehto, J. (2007). International Charters on Urban Conservation: Some Thoughts on the Principles Expressed in Current International Doctrine. *City & Time*, 3(3), 23–42.
- Lawton, M. P. (1975). *Planning and Managing Housing for the Elderly*. New York: Wiley–Interscience.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. United Kingdom: Blackwell Publishers.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370–396.
- Oldenburg, R. (1999). *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community*. New York: Marlow and Company.
- Porteous, J. D. (1977). Design with People. *Environment and Behavior*, 3(2), 206–223.

- Rapoport, A. (1977). *Human Aspects of Urban Form: Towards a Man Environment Approach to Urban Form and Design*. Oxford: Pergamon Press.
- Soderholm, D. (2008). *The Commercial Structure of Pedestrian Street and Shopping Districts—Three Cases from Finland*, Master Thesis Planning Geography, University of Helsinki, department of Geography.
- Soja, W. E. (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Brooklyn: Verso.
- Tibbalds, F. (1992). *Making People Friendly Towns: Improving the Public Environments in Towns and Cities*. United Kingdom: Longman Group.
- The Organization of World Heritage Cities (OWHC) (1993). *The Fez Charter*. Fez, Morocco.
- Weber, M. (1973). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Whyte, W. (1980). *The Social Life of Small Urban Spaces*. Washington DC: Conservation Foundation 10014.
- Willis, A., Gjersoe, N., Havard, C., Kerridge, J., & Kukla, R. (2004). Human Movement Behaviour in Urban Spaces: Implications for the Design and Modelling of Effective Pedestrian Environments. *Saje Journal*, 31, 805–828.
- <http://www.pps.org/reference/streets-as-places/>